

کتابشناسی خلیل بن احمد فراهیدی

ابوعبدالرحمن خلیل بن احمد بن عمر بن تمیم الفراهیدی یا الفرهودی، از علمای نحو و لغت در سده ۶ هجری است. وی از بنیانگذاران علم العروض است، با علم موسیقی نیز آشنایی داشته و اشعاری منسوب به او بجای مانده است. کتابشناسی حاضر، منابع و تحقیقاتی است که درباره این دانشمند پارسانگاشته شده است. در تدوین آن هیچگونه قیود زمانی، ملی و زبانی در نظر گرفته نشده، بلکه تنها شرط رویت منابع و قابلیت دسترسی آنها برای گردآورنده ملاک بوده است. کتابشناسی در ۲ بخش تنظیم شده است. بخش اول منابع تا سال ۱۹۰۰ میلادی و بخش دوم منابع بعد از این سال را دربرمیگیرد. تنظیم بخش اول، تاریخی و براساس سال وفات مولفان و بخش دوم براساس الفبای نام آنهاست.

الف. تحقیقات کهن

۱. فراهیدی، عبدالرحمن خلیل بن احمد، ۱۰۰ - ۱۷۵ ق. کتاب العین با تحقیق مهدی المخزومی، ابراهیم السامرائی. - قم: دارالهجره، ۱۴۰۵ ه. ق.
۲. البخاری، محمد بن اسماعیل بن ابراهیم، ۱۹۴ - ۲۵۶ ق. تاریخ الکبیر. حیدرآباد دکن: دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۶۰ ه. ق.
۳. ابن قتیبه الدینوری، عبداللهم بن مسلم، ۲۱۳ - ۲۷۶ ق. المعارف، صححه و علق علیه و راجعه محمد اسماعیل عبداللهم الصاوی. - بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴. _____ عیون الاخبار. - بیروت: دارالفکر، مکتبه الحیاه، ۱۹۵۵ م.
۵. المبرد، ابوالعباس محمد بن یزید الازدی، ۲۱۰ - ۲۸۶ ق. الکامل فی اللغه و الادب و النحو و التصریف، تحقیق زکی مبارک. - مصر: مطبعه مصطفی البابی الحلبی،

نشریه علوم تربیتی

- ١٣٥٥ هـ . ق .
- ٦ . ابن المعتز ، ابوالعباس عبدالله بن محمد المعتز بالله العباسی ، ٢٤٧ - ٢٩٦ ق . طبقات الشعراء ، تحقیق عبدالستار احمد فراج . - مصر : دارالمعارف (تاریخ الشہید ١٣٧٥ هـ . ق .)
- ٧ . ابن درید ، محمد بن حسن ، ٢٢٣ - ٣٢١ ق . جمہرہ اللغہ . - حیدرآباد دکن ، ١٣٤٥ هـ . ق .
- ٨ . ابن ابی حاتم ، عبدالرحمن بن محمد ، ٢٤٥ - ٣٢٧ ق . الجرح والتعدیل . حیدرآباد دکن : دائرۃ المعارف العثمانیہ ، ١٩٥٢ - ١٩٥٣ م .
- ٩ . ابن عبد ربہ ، احمد بن محمد ، ٢٤٦ - ٣٢٨ ق . العقد الفرید ، تحقیق مفید محمد قمجہ بیروت : دارالکتب العلمیہ ، ١٩٨٣ م .
- ١٥ . ابوالطیب اللغوی ، عبدالواحد بن علی الجلی ، . . . - ٣٥١ ق . مراتب النحویین . قاہرہ : مکتبہ نہضہ ، ١٣٥٧ هـ . ق .
- ١١ . حمزہ الاصفہانی ، ابوالحسن ، ٢٨٥ - ٣٦٥ ق . التنبیہ علی حدوث التصحیف ، حققہ محمد اسعد طلس . دمشق : مجمع اللغہ العربیہ ، ١٣٨٨ هـ . ق .
- ١٢ . السیرافی ، ابوسعید حسن بن عبداللہ ، ٢٨٤ - ٣٦٨ ق . اخبار النحویین البصریین ، اعتنی بنشرہ وتہذیبہ فریتس کرنکو . - الجزائر . معہد المباحث الشرقیہ ، ١٩٣٦ م .
- ١٣ . ازہری ، ابومنصور محمد بن احمد ، ٢٨٢ - ٣٧٥ ق . تہذیب اللغہ ، حققہ وقدم لہ عبدالسلام محمد ہارون ، راجعہ محمد علی بخار (قاہرہ) الدار المصریہ للتالیف والترجمہ (١٣٨٤ هـ . ق .)
- ١٤ . الزبیدی اندلسی ، ابوبکر محمد بن الحسن بن عبیداللہ ، ٣١٦ - ٣٧٩ ق . طبقات النحویین واللغویین ، تحقیق محمد ابوالفضل ابراہیم : محمد سامی امین الخانجسی ، ١٣٧٣ هـ . ق .
- ١٥ . ابن الندیم : محمد بن اسحق ، . . . - ٣٨٥ ق . الفہرست ، ترجمہ م . رضا تجدد . تہران ، ١٣٤٦ ش .
- ١٦ . ابن حزم ، ابو محمد علی بن احمد الطاہری الاندلسی ، ٣٨٤ - ٤٥٦ ق . جمہرہ نساب العرب ، تحقیق وتعلیقاً . لینی بروفسال (القاہرہ) دارالمعارف (١٣٦٨ هـ . ق .)
- ١٧ . الاشبیلی ، محمد بن خیر ، ٥٥٢ - ٥٧٥ ق . فہرسہ مارواہ عن شیوخہ من

كتابشناسي خليل بن احمد فراهيدي

- الدواوين المصنفة في صروب العلم وانواع المعارف (القاهرة : مكتبة الخانجي ، ١٣٨٢ هـ .
ق) .
- ١٨ . ابن منظور ، محمد بن مكرم ، ٦٣٥ - ٧١١ ق . لسان العرب . - بيروت :
دار صادر (١٩٥٥ م) .
- ١٩ . ياقوت الحموي ، ياقوت بن عبدالله ، ٥٧٤ - ٦٢٦ ق . معجم البلدان ،
لايبزيك : بروكهاوس ، ١٨٦٦ م . (افست تهران) .
- ٢٥ . ابن الصاعد الاندلسي ، قاضي ابي القاسم ، . . . - ٤٦٢ ق . طبقات الامم ،
تحقيق الابن لوييس شيخو اليسوعي . - بيروت : المطبعة الكاثوليكية للاباء اليسوعيين ،
١٩١٢ م .
- ٢١ . ابن ماكولما ، علي بن هبم الله ، ٤٢١ - ٤٧٥ ق . الاكمال في رفع الارتياب عن
موتلف والمختلف في الاسماء والكنى والانساب ، اعتنى بتصحيحه والتعليق عليه يحيى -
المعلمي اليماني - بيروت . محمد امين دمج (١٩٩٠ م) .
- ٢٢ . الراغب الاصفهاني ، ابي القاسم حسن بن محمد بن مفضل ، . . . - ٥٠٢ هـ .
ق . محاضرات الادب ومحاورات الشعراء والبلغا . - بيروت : دار المكتبة الحياه ، ١٩٦١ م .
- ٢٣ . السمعاني ، عبدالكريم بن محمد ، ٥٠٦ - ٥٦٢ ق . الانساب ، اعتنى
بتصحيحه والتعليق عليه عبدالرحمن بن يحيى المعلمي اليماني . - حيدرآباد دكن :
دائرة المعارف العثمانية : ١٩٦٩ م .
- ٢٤ . الانباري ، كمال الدين ابي البركات عبدالرحمن بن محمد ، ٥١٣ - ٥٧٧ ق .
نزه الالباء في طبقات الادباء ، قام بتحقيقها ابراهيم السامرايي . بغداد : وزارت المعارف ،
١٩٥٩ م .
- ٢٥ . ابن الجوزي ، عبدالرحمن بن علي بن محمد ، ٥٥٨ - ٥٩٧ ق . المنتظم
في تاريخ الملوك والامم . - حيدرآباد دكن : دايره المعارف العثمانية ، ١٣٥٧ هـ . ق .
- ٢٦ . المقدسي ، عبدالغني بن عبدالواحد ، ٥٤١ - ٦٥٥ ق . تهذيب الكمال
في اسماء الرجال . حققه وضبط نصه وعلق عليه بشار عواد معروف . - بيروت : الرساله ،
١٩٨٣ م .
- ٢٧ . ياقوت الحموي ، ياقوت بن عبدالله ، ٥٧٤ - ٦٢٦ ق . معجم الادباء .
- بيروت : دار احياء التراث العربي .

نشریه علوم تربیتی

- ٢٨ . ابن الاثير ، علي بن محمد ، ٥٥٥ - ٦٣٥ ق . الكامل في التاريخ . - بيروت : دار صادر للطباعة والنشر ، ١٩٦٥ م .
- ٢٩ . _____ . الباب في تهذيب الانساب ، بغداد : مكتبة المثنى .
- ٣٥ . القفطي ، علي بن يوسف ، ٥٦٨ - ٦٤٦ ق . انبا الرواة علي انبا النحاة ، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم . - قاهره : دار الكتب المصريه ، ١٩٥٥ - ١٩٧٣ م .
- ٣١ . _____ . تاريخ الحكماء ترجمه فارسي از قرن يازدهم هجري ، مقابله ، تصحيح ، حواشي ومقدمه به كوشش بهمن دارايي . تهران : دانشگاه تهران ، ١٣٤٧ ش .
- ٣٢ . ابن ابي اصيبه ، موفق الدين ابي العباس ، . . . - ٦٦٨ ق . عيون الانباء في طبقات الاطباء ، بكوشش جعفر غضبان ومحمود نجم آبادي (تهران) ، ١٣٤٩ ش .
- ٣٣ . النووي ، يحيى بن شرف ، ٦٣١ - ٦٧٦ ق . تهذيب الاسماء واللغات . - مصر : اداره الطباعة المنيره .
- ٣٤ . ابن خلكان ، احمد بن محمد ، ٦٥٨ - ٦٨١ ق . وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ، حقه وعلق حواشيه محمد محي الدين عبدالحميد . - قاهره : مكتبه نهضة المصريه ، ١٣٦٧ - ١٣٦٩ ق .
- ٣٥ . الحلبي ، تقى الدين الحسين بن علي بن داود ، ٦٤٧ - بعد از ٧٥٧ ق . كتاب الرجال . - تهران : دانشگاه تهران ، ١٣٤٢ ش .
- ٣٦ . الصفدي ، خليل بن ايبك ، ٦٩٦ - ٧٤٦ ق . الوافي بالوفيات ، باعتناء هلموت ريتز . - ويسبادن ، بيروت : فرانتس شتاينر ، دار صادر ، ١٣٨١ هـ . ق .
- ٣٧ . الذهبي ، شمس الدين محمد بن احمد ، ٦٧٣ - ٧٤٨ ق . سير اعلام النبلاء ، اشرف علي تحقيق الكتاب وخرج احاديثه شعيب الارنوط ، تقديم الكتاب بقلم بشار عواد معروف . - بيروت : الرساله ، ١٩٨٢ م .
- ٣٨ . اليافعي ، محمد بن عبداللهم بن اسعد بن علي سليمان اليمني ، . . . - ٧٦٨ ق . مرآت الجنان وعبرها ليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان . - حيدرآباد دكن : دائر المعارف النظاميه الكائنه ، ١٣٣٧ هـ . ق .
- ٣٩ . ابن كثير ، عماد الدين اسماعيل بن عمر ، (٧٥ - ٧٧٤ ق . البدايه والنهايه

کتابشناسی خلیل بن احمد فراهیدی

- فی تاریخ . - قاهره : مطبعه السعاده ، ۱۳۵۱ - (۱۳۵۸) ه . ق .
- ۴۰ . ابن خلدون ، عبدالرحمن بن محمد ، ۷۳۲ - ۸۰۸ ق مقدمه ، ترجمه محمد پروین گنابادی . - تهران : مرکز انتشارات علمی و فرهنگی ، ۱۳۶۲ ش .
- ۴۱ . القلقشندی ، احمد بن علی ، ۷۵۶ - ۸۲۱ ق . صبح الاعشى فی صناعات الانشاء . قاهره : وزارت الثقافه والارشاد ، ۱۹۶۳ م .
- ۴۲ . ابن الجزری ، ابوالخیر شمس الدین ، ۷۵۱ - ۸۳۳ ق . غایه النهایه فی طبقات القراء ، اعتنى بنشره ج . برجستراسر . مصر : مکتبه الخانجی ، ۱۳۵۱ ه . ق .
- ۴۳ . ابن قاضی شهبه ، تقی الدین ابوبکر بن احمد اسدی ، ۷۷۹ - ۸۵۱ ق .
- طبقات النحاة واللغویین ، تحقیق محسن غیاض . - بغداد : جامعه البغداد ، ۱۹۷۳ م .
- ۴۴ . ابن حجر عسقلانی ، احمد بن علی ، ۷۷۳ - ۸۵۲ ق . تقریب التهذیب . لکهنو (۱۳۲۱ ه . ق .) .
- ۴۵ _____ تهذیب التهذیب ، -
- حیدرآباد دکن : دائره المعارف النظامیه ، ۱۳۲۷ ه . ق .
- ۴۶ . السیوطی ، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر ، ۸۴۹ - ۹۱۱ ق . بقیه الوعاه . فی طبقات اللغویین والنحاة ، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم . (مصر) مطبعه عیسی البابی الحلبي (۱۳۸۴ ه . ق .) .
- ۴۷ _____ المزهر فی علوم اللغه
- وانواعها ، شرحه و ضبط و صححه و علق حواشیه محمد احمد جاد المولی ، علی محمد ، البجاوی محمد ابوالفضل ابراهیم - قاهره : دار احیاء الکتب العربیه .
- ۴۸ . طاش کبری زاده ، احمد بن مصطفی ، ۹۰۱ - ۹۶۸ ق . مفتاح السعاده و مصباح السیاده فی موضوعات العلوم . - بیروت : دار الکتب العلمیه ، ۱۹۸۵ م .
- ۴۹ . رازی ، امین احمد بن احمد ، ... - ۱۰۱۰ ق . هفت اقلیم ، با تصحیح و تعلیق جواد فاضل (تهران) : علمی ، ادیبه
- ۵۰ . شوشتری قاضی نورالله ، ... - ۱۰۱۹ ق . مجالس المومنین ، تهران : اسلامیه ، ۱۳۷۵ ه . ق .
- ۵۱ . حاجی خلیفه ، مصطفی بن عبدالله ، ۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق . کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون ، مع مقدمه لشهاب الدین النجفی المرعشی . تهران : اسلامیه ،

نشریه علوم تربیتی

جعفری ، ۱۳۸۷ هـ . ق .

- ۵۲ . ابن العماد ، عبدالحی بن احمد ، ۱۰۳۲ - ۱۰۸۹ ق . شذرات الذهب فی اخبار من ذهب . . - بیروت : دارالمسیره ، ۱۹۷۹ م .
- ۵۳ . افندی اصفهانی ، عبدالله بن عیسی ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق . ریاض العلماء و حیاض الفضلا ، به اهتمام محمود المرعشی ، تحقیق احمد الحسینی . - قم : مکتبه آیتالله المرعشی العامه ، ۱۴۰۱ هـ . ق .
- ۵۴ . بحر العلوم ، محمد مهدی بن مرتضی ، ۱۱۵۵ - ۱۲۱۲ ق . رجال السید بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجالیه ، حقه وعلق علیه محمد صادق بحر العلوم وحسین بحر العلوم . - نجف " : مطبعه الادب ، ۱۳۸۵ - ۱۳۸۶ ق .
- ۵۵ . خوانساری اصفهانی ، محمد باقر ، ۱۲۶۶ - ۱۳۱۳ ق . روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات ، ترجمه ، مقدمه ، اضافات به قلم محمد باقر ساعدی خراسانی . - تهران : اسلامیه ، ۱۳۵۶ ش .

ب . تحقیقات معاصر

- ۵۶ . آقابزرگ تهرانی ، محمد حسین . الذریعه الی تصانیف الشیعه . - ویرایش ۲ . - بیروت : دارالاضواء ، ۱۴۰۳ هـ . ق .
- ۵۷ . اخیدیمه ، ج . ف . "نقش جهان اسلام در دانش فرهنگ نویسی" ، ترجمه حکیم الدین قریشی . نشر دانش ، سال دوم ، شماره چهارم ، ۱۳۶۱ ش .
- ۵۸ . امین ، احمد . پرتو سلام (ضحی الاسلام) ، ترجمه عباس خلیلی . - تهران : اقبال ، ۱۳۵۸ ش .
- ۵۹ . الامین العاملی ، سید محسن . اعیان الشیعه ، حقه وخرجه حسن الامین . - بیروت : دارالتعارف للمطبوعات ، ۱۴۰۳ هـ . ق .
- ۶۰ . البغدادی ، اسماعیل . هدیة العارفين : اسماء المؤلفين وآثار المحسنين من كشف الظنون . - (بیروت) دارالفکر ، ۱۴۰۲ هـ . ق .
- ۶۱ . جرجی زیدان . تاریخ تمدن اسلام ، ترجمه علی جواهر کلام . - تهران : امیرکبیر ، ۱۳۴۵ .

کتابشناسی خلیل بن احمد فراهیدی

- ۶۲ . حکیمی ، محمد رضا . دانش مسلمین . - (تهران) دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، ۱۳۵۷ ش .
- ۶۳ . دهخدا ، علی اکبر . لغتنامه . تهران : دانشگاه تهران ، سازمان لغتنامه دهخدا ، ۱۳۲۵ - ۱۳۲۹ .
- ۶۴ . الزرکلی ، خیزالدین . الاعلام . قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین . - بیروت : دارالعلم للملایین ، ۱۹۸۰ م .
- ۶۵ . سامی ، علی . نقش ایران در فرهنگ اسلامی . - تهران : نوید ، ۱۳۶۵ ش .
- ۶۶ . سپهرم ، امیرمسعود . تاریخ مشاهیر ایران و عرب . - تهران : زوار ، ۱۳۴۱ .
- ۶۷ . سرکیس ، یوسف الیان . معجم المطبوعات العربیة و المصریة . - مصر : مطبعة سرکیس ، ۱۳۶۶ هـ . ق .
- ۶۸ . سلطانی ، سلطانعلی ، "تدوین لغت تازی بوسیله ایرانیان" ، در لغتنامه دهخدا . - تهران : دانشگاه تهران : سازمان لغتنامه دهخدا ، ۱۳۲۵ - ۱۳۵۹ ، مقدمه .
- ۶۹ . شفیع ، محمد . "الخلیل بن احمد العروسی" ، اورینتال کالج بیگزین ، ج ۲۲ ، ش ۲ و ۳ (آردو) .
- ۷۰ . شهیدی ، سید بهر فر ، "بحثی درباره کتاب العین و بولف آرن" ، در لغتنامه دهخدا . - تهران : دانشگاه تهران : سازمان لغتنامه دهخدا ، ۱۳۲۵ - ۱۳۵۹ ، مقدمه .
- ۷۱ . صدر ، سید حسن . تاسیس الشیعه لعلوم الاسلام . - بیروت : دارالروائد العربی ، ۱۴۰۱ هـ . ق .
- ۷۲ . الفاخوری ، حنا . تاریخ ادبیات زبان عربی ، ترجمه عبدالمحمد آبتی . - تهران : توس ، ۱۳۶۱ ش .
- ۷۳ . قربانی ، زین العابدین ، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی . - تهران : دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، ۱۳۵۶ ش .
- ۷۴ . کحاله ، عمیرضا . معجم المؤلفین . - دمشق : المكتبة العربیة ، ۱۳۷۶ .
- ۷۵ . گوهزین ، سید صادق . حجة الحق ابوعلی سینا . - تهران : توس ، ۱۳۵۶ ش .
- ۷۶ . الحفاد ، عباس محمود . مقدمه الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة ، اسماعیل بن حماد الجوهزی . تحقیق احمد عبدالغفور عطار ، مصر : دارالکتب المصریة ، (۱۳۷۶ ق) .

نشریه علوم تربیتی

۳۶ . محمد هارون ، عبد السلام ، تهذیب اللغه (مقدمه) ، محمد بن احمد زهری ،
 راجعه محمد علی نخار (قاہرہ) الدار المصریہ للنالیف والترجمہ (۱۳۸۴ ق .) .
 ۳۷ . الشیخ زوی ، مہدی ، الخلیل بن احمد الفراهیدی ، اعماله ومنہجه . - بیروت :
 دارالرائد العربی .

۳۸ . _____ الدرس النحوی فی بغداد . -

بیروت ، دارالرائد ، ۱۴۰۷ ه . ق .

۳۹ . مدرس ، محمد علی ، ریحانہ الادب در تراجم احوال معروفین بکنیہ والقباب .

- تهران ، ۱۳۲۴ ش .

۴۰ . سناحیت ، غلامحسین ، دگرہ المعارف فارسی . - تهران : فرانکلین ، ۱۳۴۵ -

۴۱ . معاصرین ، مرتضی ، خدمات متقابل اسلام و ایران . - تهران (انتشار) ،

۱۳۵۲ ش .

۴۲ . نفیسی ، سعید ، "فرہنگیای پارسی" ، در برہان قاطع . - تهران :

ابن سینا ، ۱۳۴۳ ش . مقدمہ .

۴۳ . نفیسی ، علی اکبر ، فرہنگ نفیسی (ناظم الاطباء) ، بامقدمہ بقلم محمد علی

فروغی ، - تهران ، کتابم ، ۱۳۴۲ ش .

۴۵ . نداری ، حسین ، دراسات اللغویہ . - بیروت : دارالرائد العربی ، ۱۴۰۶

ه . ق .

۴۶ . بیوف ، س . م . "سنت فرہنگ نویسی در اسلام" ، ترجمہ علی محمد

حق شناس ، نشر دانش ، سال چهارم ، شماره دوم ، ۱۳۶۲ ش .

87. Brockelman, Carl. *Geschichte der arabischen literature*. -Leiden: E.J. Brill, 1943.
88. *Encyclopedia Britannica*; New survey of universal knowledge. -Chicago:Encyclopedia Britanica, 1967.
89. *Encyclopedia of Islam*; New ed., edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J.Schaht. -Leiden:E.J. Brill, 1954-
90. Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen schifftums*. -Leiden: E.J. Brill, 1967-1982.
91. Shuiskii, Sergei. "Encycliopedias and dictionaries, Arabic and Persian". *Dictionary of the Middle ages*. -New York: Charles scribner, 1984.